

- megbüntetem az atyák vétkét a fiakban, harmad és negyedízigen, akik engem gyűlölnék.
6. De irgalmasságot cselekszem ezerízigen azokkal, akik engem szeretnek, és az én parancsolataimat megtartják.
  7. Az Úrnak, a te Istenednek nevét hiába fel ne vedd, mert nem hagyja azt az Úr büntetés nélkül, aki az Ő nevét hiába felveszi.
  8. Megemlékezzél a szombatnapról, hogy megszenteljed azt.
  9. Hat napon át munkálkodjál, és végezd minden dolgodat;
  10. De a hetedik nap az Úrnak, a te Istenednek szombatja: semmi dolgot se tégy azon se magad, se fiad, se leányod, se barmod, se jövevényed, aki a te kapuidon belül van;
  11. Mert hat napon teremté az Úr az eget és a földet, a tengert és mindent, ami azokban van, a hetedik napon pedig megnyugodék. Azért megáldá az Úr a szombat napját, és megszentelé azt.
  12. Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyik az Úr a te Istened ad te néked.
  13. Ne ölj.
  14. Ne paráználkodj.
  15. Ne lopj.
  16. Ne tégy felebarátod ellen hamis tanúbizonyságot.
  17. Ne kívánd a te felebarátodnak feleségét, se szolgálóját, se szolgálóleányát, se ökrét, se szamarát, és semmit, ami a te felebarátodé.

*****

A kilikiai örmény királyság hadiépítészet

Elhangzott a Fővárosi Örmény Klubban 1998. június 18.-án

II. rész.

A hadiépítészet

A fentebb vázolt védelmi rendszer alapelemei: a kisebb-nagyobb erődítmények három fő kategóriába sorolhatóak.

1. Őrhelyek, melyek kicsi erődített egységek lévén legfeljebb öt katona huzamosabb ideig történő elszállásolására voltak alkalmasak. Ezeket az őrhelyeket mindig a síkság nagy útjai közelében építették fel és közvetlen összeköttetésben álltak (tűzjelek, lovasfutár) a közeli nagyobb erődökkel.

2. „Udvarházak”, mely összefoglaló név alatt az egyes bárók feltételezhető birtokközpontjaiban álló, téglalap alaprajzú, többnyire kétszintes kőépületeket kell érteni. A kilikiai építészetben ezek a leginkább európaias jellegű építmények, de mivel hasonló épületekre számos példa akad a X. század eleji Nagy Örményország Bagratidák által ellenőrzött területeiről, semmi sem indokolja az európaiaktól történő átvételt. Az udvarházakat tovább erősítő védelmi elemekre (torony, kerítőfal) csak kevés példát ismerünk. Ezek a házak mindig egy-egy nagyobb erődítmény látótávolságán belül álltak, s ez kellő védelmet biztosíthatott.

3. Várak, melyekben elegendő katona állomásozott ahhoz, hogy ne csak megfigyeljék a környezetükben zajló ellenséges hadműveleteket és ezekről értesítsék a nagyobb várakat, hanem szükség esetén aktív védelmet biztosíthassanak a hozzájuk tartozó régióknak. A várak egy része bárói rezidenciaként is szolgált, de ezt csak kevés építménynél lehet teljes bizonyossággal kijelenteni. Ezek közé tartoznak a rubenida székhelyek: Vahka és Anavarza, valamint a hetumida Lampron és Barbaron. Bizonyos esetekben maga a király volt egy-egy vár birtokosa, szükségessé

téve a bárói és királyi vár közti különbségtételt.

Ezután nézzük meg röviden, hogy milyen konkrét hadiépítészeti megoldásokkal tudták biztosítani az örmény építészek azt a védelmet, amelyet a fentebb vázolt védelmi rendszer egyes elemei nyújtottak.

A Kilikiába letelepedő örmények saját hadiépítészeti tradícióval érkeztek, melynek fejlettségét jól illusztrálja, hogy az új hazában sem változtattak rajta. A hadiépítészet és a haditechnika szoros kölcsönhatásban áll egymással; az egyik által bevezetett újítás mindig gyors válaszlépésre készíteti a másikat. A kilikiai örmény hadiépítészet állandósága nem egy öncélú konzervativizmus eredménye volt, hanem azé a tényé, hogy míg a szomszédos keresztés és muszlim hadiépítészetnek elsősorban a XII. - XIII. század fordulóján nagy változásokon kellett keresztül mennie, hogy lépést tudjon tartani az ostromtechnika gyors fejlődésével, addig a térség egyik legfejlettebb várépítészeti tradíciójával rendelkező örmények első várainál alkalmazott védelmi megoldások később sem igényeltek fejlesztést.

Robert Edwards húsz olyan jellegzetességet különböztetett meg, amelyek a kilikiai örmény várakban jellemző építészeti elemek. Ezek közül csak kettő; a rés-machiculis (magyarázata lentebb) és az örmény várkapolnák azok, melyeket korábban nem ismertek a Mediterráneum és környékének hadiépítészetében. Az örmények nagy érdeme az, hogy ezt a húsz elemet szimultán alkalmazták egy, a X. századit megelőző korokban példa nélkül állóan tökéletes rendszerben.

Az örmény hadiépítészet jellegzetességeit legjobban Yilan Kalesi várán lehet bemutatni. A Levante egyik legépebb erődítménye címmel büszkélkedő hatalmas vár nemcsak a kilikiai örmény hadiépítészet kiváló példája, hanem jól szimbolizálja a kutatás nehézségeit is. A várról a biztos források hiányában ugyanis semmilyen történelmi adatot nem tudunk, még eredeti nevét sem; a középkori Govarával történő azonosítási kísérletek teljesen spekulatívak. Természetesen a vár építésének ideje is hasonlóan bizonytalan, így egyedül az építmény elemzése segíthet az interpretációban.

A kilikiai örmény hadiépítészet egyik alapjellegzetessége a helykiválasztás terén mutatkozik meg. Az örmények a kis alapterületű udvarházak kivételével minden katonai funkciót ellátó építményüket természetes magaslatra építették, lehetőleg sziklákra. Annak ellenére, hogy Yilan a kilikiai síkság déli részén található, a vár egy az alluviális síkságból kiemelkedő mészkősziklán áll és ebben teljesen megegyezik az összes többi „síkidéki” örmény várral. Nem túlzás azt állítani, hogy az egész régióban az örmény építészek értettek a legjobban a természetes terepadottságok nyújtotta előnyök kihasználásához. Yilannak a szikla kontúrjaihoz tökéletesen alkalmazkodó védőövezetei természetesen nem tesznek lehetővé szabályos alaprajzi elrendezést és éppen ezért - az udvarházakat leszámítva - nincs két egyforma alaprajzú kilikiai örmény vár. A kőfaragómesterek mesterségbeli tudását tanúsító megdöbbentő vizuális élmény az, ahogy a vár falainak és tornyainak többsége szó szerint szinte kinő a tátogó mélységek felett magasodó sziklapereemből.

A kőfaragásnál maradván nagyon jellegzetes az örmény várak meghatározott részeinél alkalmazott kőfaragási technikák rendje, melyek felsorolása külön tanulmányt igényelne. Annyit azonban mindenképp meg kell említeni, hogy a legszembetűnőbb kőfaragási jellegzetesség a kilikiai örmény váraknál az, hogy az erődítmények külső falsíkjain szinte kizárólag a durva felületű púposkváderes falazást használták, melynek alapvető előnye, hogy a kőkockáknak az ostromlók felé néző síkjából kiugró durva kőkúpjai megnehezítik a lövedékek és falbontók hozzáférését a kváderek illesztési síkjaihoz. A falszerkezetet a két köpenyfal és a közük közötti öntött habarcsos terméskő-kőtörmelék töltés alkotja. A viszonylag sekély sziklaárokba alapozott várfalak kis

rézszíval épültek, azaz az alapnál vastagabb falkeresztmetszet a faltető felé haladva vékonyodik. Így a fal felső fele által okozott terhelés egyenetlenebben oszlik el és a fal szilárdságát növeli az is, hogy erősebb rengéseknél (földrengés, ostromgépek) a faltető nem tud annyira kifelé dőlni.

A kilikiai örmény erődök többségénél általában több, egymás fölé emelkedő védelmi övezet létrehozására törekedtek a tervezők. Yilannál a szikla meredeken emelkedő keleti lejtőjére épített két várudvaron is át kellett verekednie magát az ellenségnek, míg elérkezhetett a szikla legfelső platóján álló citadella tövébe.

A vár falait számos, a falsíkból kiugró torony tudta oldalazótűzzel fedezni. Az örmények következetesen kerültek a négyzetes, vagy poligonális alaprajzú tornyok építését és Yilan várában is szinte csak a két fő örmény toronyfajtaival találkozunk; a félkör és a patkó alaprajzúval. A „szögletes” tornyok hátránya világos; a sarkaik miatt kevésbé ellenállóak az ostromgépekkel és az aláaknázással szemben, mint a lekerekített tornyok. A félkörös torony legfőbb hátránya viszont, hogy nem tudja olyan hatásfokú oldalazótűzzel védeni a hozzá tartozó falszakaszokat, mint a hosszú oldalfalú téglalap alaprajzú tornyok. A két toronytípus „jótulajdonosságainak” ötvözése révén alakult ki a patkó alaprajzú torony és ez vált a leggyakrabban alkalmazott toronyformává az örmény várakban. Yilan tornyai is többnyire ilyenek.

A tornyaikhoz hasonlóan az örmény várépítők igyekeztek lekerekíteni a várak kerítőfalainak sarkait is, főleg az ellenséges támadásnak leginkább kitett oldalakon. Yilan váránál ebben nem voltak olyan következetesek, de itt a magas sziklák miatt az aláaknázás a falszakaszok többségénél lehetetlen volt. Yilannál is kerültek azonban a falsarkok armirozását, azaz, hogy két falsíkot az eredeti falazóköveknél jóval nagyobb méretű sarokkövekkel kössenek össze. Ezzel ugyanis egyenetlenebbül oszlott volna el a terhelés és a sarokkövek könnyű célpontjává váltak volna az aláaknázásnak, vagy a falbontóknak.

A tornyok közötti falszakaszokat gyilokjárók kísérték, melyek a vastag fal tetején haladtak. Faszerkezetes gyilokjárókat ritkán alkalmaztak a közel-keleti hadiépítészetben; nem annyira a fahiány miatt, mint inkább az olthatatlan görögtűz elleni védekezésül. Noha a mellvédek a várak legsérülékenyebb és leghamarabb elenyésző részei közé tartoznak, tudjuk, hogy Yilan falainak tetején is pártázat védte a gyilokjárón közlekedőket.

A kilikiai várak tervezésénél nagy figyelmet szenteltek a vár megközelíthetőségének is. A támadók dolgának megnehezítése szempontjából fontos volt, hogy a várkapukhoz vezető út minél hosszabb szakasza fusson a várfalak tövében, ahol közvetlenül ki voltak téve a védők lövedékeinek. A sziklás és többnyire meredeken emelkedő terep miatt az örmények még a kapuk előtt sem mélyítették ki árkokat, de a vár minden kapuját a főkapuktól a kis kitörőkapukig legalább egy torony oldalazótüze fedezhette. Az örmény várak főkapui általában összetett bejáratok voltak, aminek egyik legszebb példája pont Yilan fellegvárának egyetlen kapuja. Már a kapu helye is úgy lett kiválasztva, hogy a terepadottságok többszöri irányváltatásra kényszerítsék a támadókat, ezzel is megtörve a lendületüket. Ezt szolgálja a főkapu elrendezése is, melyben további 90 fokos fordulatra van szükség ahhoz, hogy a várudvarra juthasson a támadó. Mielőtt azonban a kaput védő oldalazó tornyok tüzétől megtizedelt támadók beérkezhetek volna a várudvarra, áthaladásukat még egy, valószínűleg örmény eredetű védelmi elem nehezítette. Ez a rés-machiculis volt, mely nem más, mint a kaputorony falsíkjából „beljebb húzott” kapu feletti boltozatban levő széles nyílás. Ezen az általában negyven cm-nél nem szélesebb résen keresztül a kapu teljes szélességében lehet lőni a zárat bontó ellenséget. Az első példa az ilyen rés-machiculisra Van VII. századi várából ismeretes.

A legfontosabb épületek természetesen a citadella területén álltak. Az örmények soha nem építettek olyan tornyot, mely az európai és a szomszédos kereszties államok hadiépítészetében a

lakótorony megfelelője lett volna, viszont Yilan belső várakra is megtaláljuk azokat a boltozott termeket, melyek a keresztesváraknak is jellemzői, igaz nem hosszú egybefüggő csarnokok, hanem kisebb egységek formájában. Ezek boltozatán és a Yilan termeit és falsíkjait megtörő nyílások feletti íveken jól megfigyelhető, hogy az örmények a csúcsos boltíveket és boltozatokat részesítették előnyben. Ennek ellenére előfordulnak dongaboltozattal fedett helyiségek is a csúcsos boltozattal fedettek mellett, néha egyazon váron belül, és a kisebb ajtók, valamint a kitörőkapuk felett a félköríves lezárást alkalmazták gyakrabban.

Yilan falait a kapukon kívül szinte csak lőrések törik meg, még a fellegvár termeinek világítónyílásaiul is többnyire lőrések szolgálnak, melyek ugyan kevesebb fényt engednek be mint a hagyományos ablakok, de védelmi szempontból jóval előnyösebbek.

Természetesen a citadellában találhatóak a vízellátást biztosító nagy ciszternák. Mivel az örmény várak többnyire magas sziklák tetejére épültek, a kútúrás helyett egyszerűbb volt az esővízből táplálkozó víztárolókat építeni és ezek a ciszternák szinte minden várból megtalálhatóak.

Yilan citadellájában áll a vár egyetlen biztosan egyházi rendeltetésű épülete; a várkápolna is. Nem minden várból találunk kápolnát (ezek helyőrsége valószínűleg a közeli települések templomaiba járt), de amelyekben van, az jól megkülönböztethető a bizánciak, vagy keresztesek által építettekétől. Yilan kápolnája iskolapéldája ezeknek is. A kápolna egy, a keleti végén apszisban végződő téglalap alaprajzú hajóból áll. Az apszis északi és nyugati falában egy-egy, liturgikus célokat szolgáló falifülke található. A világítást csak egyetlen, az apszis keleti falába alacsonyra bevágott ablak biztosítja. Egy falifülke található a hajó északi falában is. A dongaboltozattal fedett kápolna a nyugati és a keleti falba vágott ajtókon keresztül közelíthető meg. Gyakori és egyben mondhatni szimbolikus értékű jelenség volt, hogy a különböző nagyhatalmak ütközőzónájába ékelődött Kilikiai Örmény Királyság várainak többségében a várkápolnákat is bekapcsolták a védelmi övezetbe. Apszisaik tornyokként ugrottak ki a várfalak síkjából az ellenféllel szemben. Nem meglepő ez egy olyan nép esetében, mely az állandó fenyegetettség miatt annyi várat volt kénytelen építeni Kilikiában, amennyit hiába keresnénk a Közel-Kelet hasonló nagyságú területein.

Ez volt tehát az a fentiekben ismertetni próbált alapelemekből álló védelmi rendszer, amely közel háromszáz évig sikeresen biztosította egy, az anyaországából kiszakított kis nép fennmaradását és egyes korszakokban viszonylagos, máskor pedig teljes függetlenségét.

Major Balázs

*****

Kissé megkésett tudósítás egy tanulságos körutazásról

I. rész.

Az Erdélyi Örmény Gyökerek szervezésében és a Gondviselés Egyesület - amelyet Dr. Szarka György és fia Krisztián képviselt - kivitelezésében, valamint Mezősi Béla nem minden napi bizottsággal vezetett Volvo autóbusszával került sor szeptember 18-24 között a Máramaros-Bukovina-Erdélyen át vezető körutazásra, 42 utas részvételével. Ezen a budapestiek mellett résztvett egy 4 tagú debreceni és 6 tagú soproni csoport is. Nem kívánom ecsetelni a táj szépségét, részben azért, mert azt leírták már többször is nálam felkészültebbek, hanem elsősorban azokat a pozitívumokat emelném ki, amelyekre felfigyeltem, majd néhány elkeserítő észrevételről is írnék.

Első nap Misztótfalun, illetve újabb nevén Mismogyóroson megnéztük Misztótfalusi Kiss Miklós emlékházát, amely a régi református parókiában helyi kezdeményezésre, egy nyugatra